

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Kemal KIRANŞAN

Alanında Uluslararası Araştırmalar XVI

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler

TEMMUZ
2023

Editör:

Dr. Öğr. Üyesi Kemal KIRANŞAN

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler

Alanında
Uluslararası Araştırmalar XVI

EĞİTİM
yayınevi

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR XVI

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Kemal Kırarınan

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydođan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 47830

E-ISBN: 978-625-6489-65-3

1. Baskı, Temmuz 2023

Kütüphane Kimlik Kartı

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR XVI

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Kemal Kırarınan

132 s., 160x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-6489-65-3

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah.

Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok,

No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye

+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42

bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.

P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America

americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah.

10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye

sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye

+90 332 499 90 00

bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr

+90 537 512 43 00

bilgi@kitapmatik.com.tr

 kitapmatik
İnternet Kitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....V

**AB - TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE GÜMRÜK BİRLİĞİ ANLAŞMASI:
SORUN YARATAN HUSUSLAR VE YENİLENME İHTİYACI 7**

Mert SOĞUKOLUK

**ABBÂDÎLER'İN SON HÜKÜMDARI KOMUTAN
VE ŞAİR MU‘TEMİD B. ABBÂD (Ö. 487/1094)..... 21**

Kadir ERBİL

**ELEŞTİRİLER BAĞLAMINDA İSTANBUL SÖZLEŞMESİNİN
HUKUKİ DEĞERLENDİRİLMESİ 43**

Nematollah AGHABALAEI FANID

**İLETİŞİMİ EKSİK VEYA SINIRLI OLAN ÇALIŞANLARIN
İŞYERİNDE SAĞLIK VE GÜVENLİĞE ETKİSİ 67**

Filiz ARICAK

**MALTA'DA 1834'TE YABANCILARA TÜRKÇEYİ ÖĞRETMEK
İÇİN YAZILMIŞ BİR KİTAPTAKİ KALIP SÖZLER, ÖZDEYİŞLER,
DEYİMLER VE DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİİLLER..... 77**

Öğr. Gör. Fecri YAVI

**TERÖRLE MÜCADELEDE BİR PARADİGMA:
SİYASİ PARTİ KAPATMA DAVALARI.....111**

Tarık SÖYLEMİŞ, Aslıhan İÇDIR AKARAS

ÖNSÖZ

Eğitim Yayınevi tarafından e-kitap olarak hazırlanan “Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XVI ” isimli bu eser alanında uzman kişiler tarafından hazırlanmıştır. Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanındaki önemli bir boşluğu dolduracak nitelikte olan bu eserin ortaya çıkmasında emek veren değerli bilim insanları başta olmak üzere, bu eseri siz kıymetli okuyucular ile buluşturan Eğitim Yayınevi ve kıymetli çalışanlarına teşekkür ederim.

Editör

Dr. Kemal KIRANŞAN
Temmuz 2023/ BİNGÖL

ABBÂDİLER'İN SON HÜKÜMDARI KOMUTAN VE ŞAİR MU'TEMİD B. ABBÂD (Ö. 487/1094)

Kadir ERBİL¹

Giriş

Abbâdîler, zamanımızda Sevilla, o dönemdeki ismiyle İşbîliye ismiyle bilinen İspanya'nın güneybatısında kurulmuştur. İşbîliye uzun süre Endülüs'ün büyük şehirlerindendi. Eski ismi "Hispalis" olan İşbîliye, Musa b. Nusayr'ın oğlu Abdülaziz tarafından fethedilmiştir. Halkın geçim kaynağı zeytinyağı, pamuk ve şeker kamışıdır. İşbîliye, Mülûkü't-Tavâif döneminde Abbâdîler'in eline geçti. Abbâdîler'in kurucusu Kadı Ebu'l-Kasım b. Abbâd tarafından başkent olarak kabul edilir. Endülüs yeni fethedildiği 714-716 yıllarında bölgeye Emevîler'in ilk Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr, halife Velid b. Abdülmelik'ten izin alarak Tarif b. Mâlik komutasında 500 kişilik bir birliği keşif ve araştırma yapmak amacıyla İspanya'nın güney kıyısına göndermiştir. Yapılan araştırma sonucunda olumlu izlenimler edinen dönemin Tanca valisi Berberî Târik b. Ziyâd, çoğunluğunu Berberîlerin oluşturduğu 7.000 askerle İspanyaya geçmiştir. Vali Musa b. Nusayr'ın gönderdiği 5.000 takviye askerle birlikte İspanya'daki asker sayısı 12 bine ulaşmıştır. Târik b. Ziyâd, İspanya'nın güneyinde sonradan Cebeli Târik adı verilen dağda karargâh kurmuştur. Târik b. Ziyâd, 711 yılında Vâdî Lekke'de Kral Rodrigo komutasındaki yaklaşık yirmi beş bin kişilik Vizigot ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır.

Müslüman askerlerin kazandığı bu savaştan sonra Vizigotlar dönemindeki İspanya şehirleri Müslümanların eline geçmiştir. İspanya genelde savaş yapılmadan anlaşmalar yoluyla Müslümanların eline geçtiği için ciddi bir tahribata uğramamıştır. Endülüs'te Müslümanların hâkimiyeti döneminde askeri ve idarî ihtiyaçlardan dolayı yeni şehirler kurulmuştur. Müslümanlar, yaklaşık

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ORCID: 0000-0003-2530-4396

sekiz asır boyunca egemenlikleri altında bulundurdıkları İber yarımadasına Endülüs ismini vermişlerdir. Zamanımızda İber yarımadasında Portekiz ve İspanya Devletleri bulunmakta olup, Müslümanlar tarafından Endülüs (el-Endülüs) olarak isimlendirilmiştir. Müslümanlardan önce buranın isminin kökeni “Hispania” veya “Spania” olarak anılmıştır (Özdemir, Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih, 2019: 19).

Endülüs Emevî şehzadelerinin başkent Kurtuba’da taht kavgalarıyla uğraşmaları esnasında bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Endülüs’te meydana gelen bu yönetim zaafi bir kısmı nüfuzlu ailelerin, bir kısmı da daha önce atanmış yöneticilerin oluşturduğu çeşitli emirliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu küçük devletçiklere Arapçada tâife ve melik kelimelerinin çoğullarından oluşan Mülûkü’t-Tavâif adı verilmiştir. Bunların önemli özelliklerinden biri emirlikler arasında yoğun bir mücadelenin sürmesidir. Onların arasındaki bu mücadelenin amacı bazen toprak kazanmak, bazen yağma ve talan yaparak ganimet elde etmek olmuştur. Mülûkü’t-Tavâif, şehirlerin yanı sıra birçok kale de bağımsızlıklarını ilan etmiş, böylece sayıları kırkı aşan bu devletçikler, kendi güçlerine güvenerek komşularına saldırmışlardır. Emirlikler birbirleriyle mücadele etmelerinin yanı sıra iç çekişmeler ve taht kavgalarıyla zayıflayarak daha da küçülmüşlerdir. Müslümanlar Endülüs’e 1492 yılında siyasal anlamda veda etmişlerdir.

Abbâdîler (1023-1091)

Abbâdîler, Mülûkü’t-Tavâif döneminin en güçlü emirliklerinden biridir. Abbâdîler, kökenleri itibariyle Lahm kabilesine mensuptur. Abbâdîler’in Endülüs’e gelen atası, Şam bölgesinde Humus’ta mukim iken Belc b. Bişr ile beraber Endülüs’e gelen ve 113-114/731-732 yıllarında İşbîliye’de kadılık yapan Attaf b. Nu’aym olduğu tahmin edilmektedir (İbnü’l-Hatîb 2003; 153; Târîhu Endelüs 1964; 260; İbnü’l-Ebbâr 1963; II, 34). Abbâdîler ailesinden İsmail b. Abbâd, Hâcib el-Mansûr tarafından İşbîliye kadılığına atandı. İsmail b. Abbâd, Kurtuba’da iç isyanların çıktığı dönemde İşbîliye’yi en iyi şekilde idare etmiş, kadılık görevinin dışında güçlü bir nüfuza da sahip olmuştur. Onun kadılık görevi, 407/1016 da Kurtuba’da yönetimi ele geçirerek Emevî yönetimini kesintiye uğratan Hammûdîler’den İşbîliye’nin yönetimini ele geçiren Kasım b. Hammûd döneminde de devam etmiştir. İsmail b. Abbâd, 408/1017 de Ali b. Hammûd’un öldürülmesi ve Kasım b. Hammûd’un İşbîliye’den ayrılıp Kurtuba’da yönetimi ele geçirmesiyle birlikte şehirde tek yetkili olarak kalmıştır (Adıgüzel 2021; IV, 150).

İsmail b. Abbâd, Hammûdîler’in Kurtuba’daki faaliyetlerini yakından takip etti, İşbîliye’deki kadılık görevini oğlu Muhammed’e bıraktı. Bunun sebebi ise,

yönetimi ele geçirebilmek için fırsat kollamaktı. Bu amacını gerçekleştirebileceği bir fırsat doğdu. Hammûdiler, Kurtuba'da yönetimi ele geçirip, Emevî idaresini kesintiye uğrattığı dönemde, İşbîliye halkı şehrin yönetimini Kadı İsmail b. Abbâd, fakih Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî ve Muhammed b. Yerîm el-Elhânî'nin idaresine bıraktı. İsmail b. Abbâd'ın oğlu Muhammed b. İsmail'in bir süreden beri yürüttüğü kadılık, Hammûdiler tarafından onaylandı. Böylece Ebu'l-Kasım Muhammed b. İsmail resmen İşbîliye kadısı oldu. Abbâdiler zamanla nüfuzlarını artırdılar ve İşbîliye yönetimine egemen oldular. İsmail b. Abbâd, 414/1023 de yönetimi oğlu Muhammed'e devretti ve aynı yıl içinde öldü. Kasım b. Hammûd aynı yılda Kurtuba'daki egemenliğini kaybetti. Bunun üzerine İşbîliye'ye girmek istedi ancak, Muhammed b. İsmail onun şehre girmesine izin vermedi. Halk Abbâdiler'e destek verdi ve böylece İşbîliye'de bağımsız bir Abbâdî yönetimi kuruldu ve 488/1095 yılında yıkıldı (Uzrî tsz; 106; Merraküşî 1949; 99-100; İbn İzârî 2013, III, 193-196; Benabûd 1983; 50-53).

Abbâdiler, İşbîliye ve çevresinde hâkimiyet kurdular. Ebü'l-Kasım Muhammed'in ölümünden sonra yönetime el-Mu'tazîd lakabıyla anılan oğlu Ebu Amr Abbâd b. Muhammed geçti. Mu'tazîd, babasının, küçük Berberî hanedanlarına karşı başlattığı mücadeleyi devam ettirdi. Hanedanlığın topraklarını büyük ölçüde genişletti. Mu'tazîd'ın hükümdarlığı döneminde (433-461/1042-1069) Abbâdiler topraklarını özellikle batıya doğru genişletti. Mu'tazîd, hükümdarlığının ilk dönemlerinden itibaren otoritesini güçlendirmek için her türlü yola başvurdu. Bunu gerçekleştirmek için baskı ve şiddete başvurmaktan çekinmedi.

Mu'tazîd, 446/1054 yılında Endülüs ile Kuzey Afrika arasında bir kapı konumundaki Cezîretülhadrâ'yı ele geçirmek için ordusunu güneye sevk etti. Şiddetli bir kuşatmadan sonra şehri emanla teslim aldı. Abbâdiler topraklarını sadece batıda değil doğuda da genişletmek istiyordu. Abbâdiler kuruluşundan itibaren mutedil bir siyaset izledi. Ancak bu mutedil siyaset yerini mücadeleye bıraktı. Abbâdiler Berzâliler ile ittifak kurdu ve 427/1035 de Karmûne ve İsticce'yi egemenlikleri altına aldı. Mu'tazîd, yönetimi için tehlikeli bulunduğu durumlarda şiddete başvurmaktan çekinmedi. Bunun en çarpıcı örneği, kendisine ikinci defa isyan eden oğlu İsmail ve ailesi ve onunla yakın ilişkisi olan pek çok kişiyi öldürttü. Mu'tazîd, uzun hükümdarlık döneminde topraklarını genişleterek Abbâdiler'i dönemin en güçlü emirliklerinden biri haline getirdi. Mu'tazîd şair olduğundan, edip, şairleri ve bilim adamlarını himayesi altına aldı. Bu dönemde Abbâdî sarayı dönemin en meşhur şair ve edipleriyle dolup taşı. Mu'tazîd, şairlerin kutbu olarak meşhur olan İbn Zeydûn'u vezirlik makamına getirdi. Meşhur fakih İbn Abdülber gibi dönemin muteber kişilerini sarayında

himaye etti. Mu'tazîd, yakalandığı difteri hastalığı sonrasında 461/1069 da öldü. İşbîliye'nin bu kudretli hükümdarının yerine el-Mu'temid lakabıyla meşhur olan oğlu Muhammed Abdülhâdî hükümdar oldu (İbnü'l-Ebbâr 1963; II, 52-68; Adıgüzel 2021; IV, 151-155).

Mu'temid b. Abbâd'ın (ö. 487/1094) Soyu

Tam künyesi; Muhammed b. Abbâd b. İsmail b. Kureyş b. Abbâd b. Ömer b. Eslam b. Amr b. Attâf b. Naîm el-Lahmî, lakabı ise Ebu'l Kasım Mu'temid Alellah'dır (İbnü'l-Hatib 2003; 182, Ahbâru Gırnata). Ailesi Abbâd oğullarıdır. Soyu Yemen Sebe'de Lahmîler'in atası Kehlâniler'e dayanır. Lahmîler, Hz. Peygamber (s)'in peygamberliğinden önce Irak bölgesinde kurulmuş olan Münzir b. Nu'man'a dayanır. Lahmîler de Gassâniler gibi Yemen'den Arim selinin barajı yıkması üzerine kuzeye göçmüşlerdir. Lahmîler'e Âl-i Menazire ve Nasr oğulları da denir. Sâsânî İmparatorluğunun etkisinde kalarak onlara tabi yarı otonom bir devlet kurmuşlardır (Çağatay, 1971; 65-66). Lahmîler, Âl-i Tenuh olarak da bilinir. Önce Fırat kıyısındaki Enbâr'ı başkent seçmişler, daha sonra Fırat'ın sağ kıyısında günümüzde Nefes olarak bilinen eski Hîre'ye geçerek devlet kurmuşlardır (Günaltay 2016; 47). Lahmîler, çok eski dönemlerde göçebe Arap kabilesi olup Yemen'den kuzeye göç ederek Irak'a gelmişler, burada bir devlet kurmuş olup, en parlak dönemi I. Münzir dönemidir (Hitti, 2011; 123). Abbâdîler'in ataları Endülüs'e hicri ikinci asırda gelmişler, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abbâd hicri beşinci, miladi on birinci asırda İşbîliye'ye yerleşmiş, kadılık ve fıkıh alanında ön plana çıkmış, bir süre İşbîliye'de hükümdar olmuş, sonra yerine oğlu Ebu Amr el-Mu'tazîd, ondan sonra da torunu Mu'temid hükmetmiştir (Zehebî 2001; 19; 58).

İsmi, Künyesi ve Lakabı

Tam künyesi; Muhammed b. Abbâd b. İsmail b. Kureyş b. Abbâd b. Ömer b. Eslam b. Amr b. Attâf b. Naîm el-Lahmî, lakabı ise Ebu'l Kasım Mu'temid Alellah'dır.

Mu'temid b. Abbâd'ın Gençliği

Dedesinin babası İsmail b. Abbâd, Mansur b. Ebî Âmir (ö. 392) döneminde İşbîliye'de baş kadılık ve Hişam el-Müeyyed-Billah (ö. 403) döneminde ise şurta/polis teşkilatının başkanlığı, Kurtuba Ulu Camiinde imam ve vaizlik yapmıştır. İsmail b. Abbâd, alanında ilminin zirvesindeydi. O, İslam'dan önce Hîre'ye yerleşen soylu bir aileye mensuptu.

Mu'temid b. Abbâd, Rebûlevvel ayı 431/1039 da bugün Portekiz sınırları içerisinde olan Bâce/Beja da doğdu. Babası İşbîliye/Sevilla Abbâdî hükümdarı/

emiri Mu'tazîd-Billah, annesi Dâniye/Denia hükümdarı/emiri Mücâhid el-Âmirî'nin kızıdır. Babası, Mu'temid b. Abbâd'a küçük yaştan itibaren yakın ilgi gösterdi. İyi bir devlet adamı olarak yetişmesi için her türlü çabayı sarf etti. Ona savaş ve siyaset tekniklerini öğretti. Mu'temid b. Abbâd daha çocuk yaşında iken babası onu huzurunda düzenlenen edebî sohbet meclislerine dâhil etti. Gençliğinde lüks içinde, ilim meclislerinde huzurlu bir hayat sürdü. Hayatının diğer yarısını ise vatanını ve makamını kaybederek hüznün ve keder dolu bir hayat yaşadı. İyi bir savaşçı olarak yetiştirilen Mu'temid b. Abbâd', henüz on üç yaşında iken 444/1052 yılında emrine verilen ordusuyla Şilb/Silves ve Şentemeriye'tülgarb'ı/Santa Maria de Agarve/Faro fethetti. Onun bu yaştaki başarısı üzerine bölgenin valiliğine atandı (Tûd, 1946; 112; Şeyban, 2020; XXXI, 388). Mu'temid b. Abbâd, içki ve eğlenceye düşküdü. Katıldığı ilk savaşa kendisi gibi içki ve eğlenceye düşkün saray şairi İbn Ammâr'ı da götürmüş, devlet işlerini ona teslim etmiş, düzenledikleri eğlence meclisleriyle ilgili olarak haklarında çeşitli dedikoduların çıkması üzerine 450/1058'de geri çağrıldı ve İbn Ammâr sürgün edildi (Şeyban, 2020; XXXI, 388).

Mu'temid b. Abbâd'ın ağabeyi İsmail babasına isyan edince baba Mu'tazîd oğlu İsmail'i idam ettirdi ve yerine Mu'temid b. Abbâd'ı veliyet tayin etti. Mu'temid 455/1063'de Gırnata Zirî emiri Bâdis b. Habbûs'a karşı isyan eden Mâleka/Malaga Arapları'na destek vermek için görevlendirildi ancak ordusu bozguna uğradı. Mu'temid zorunlu olarak Runde'ye/Ronda sığındı. Bu haberi alan babası Mu'tazîd çok öfkelenmiş, daha sonra oğlu Mu'temid'in yazdığı şiiri dinleyince onu affetmişti (Şeyban, 2020; XXXI, 388). Babasının 461/1069 da yakalandığı difteri hastalığından ölümünün ikinci günü şura meclisini topladı. Üyelerin önünde yemin ederek "el-Mu'temid-Alellah" lakabıyla hükümdar oldu (İbnü'l-Ebbâr, 1963; II; 52-68; Makarrî, 1967; II/397; İbn Hallikân, 1978; II/29; Tûd, 1946; 113).

Mu'temid b. Abbâd'ın yaşadığı dönem acı ve hüznün bol olduğu dönemdir. Çünkü Endülüs Emevîler'i parçalanmış, yerine birbirine düşman küçük devletçikler kurulmuştur. Devletçiklerin emirlerinden her biri esas düşmanı unutmuş, birebirlerini yok etmeye çalışan düşmanlar olmuştu (Edhem, tsz; 10).

Mu'temid b. Abbâd'ın emirliği döneminde de (461-484/1069-1091) Abbâdîler komşu emirliklerle mücadele ettiler. Zünnûnîler 461/1070 de Kurtuba'ya saldırınca; Kurtuba emiri Abdülmelik b. Cevher Abbâdîler'den yardım istedi. Bu yardım çağrısı üzerine Mu'temid b. Abbâd', hale b. Necah ve Muhammed b. Martin komutasındaki orduyu Kurtuba emirine yardıma gönderdi. Abbâdîler Kurtuba'yı ele geçirdi ve halka çok iyi davrandılar. Ancak Zünnûnî emiri Yahya el-Me'mûn'un sıkıştırması üzerine Kurtuba yönetimi Zünnûnîler'in eline geçti.

Bu mücadele sırasında Mu'temid b. Abbâd'ın oğlu Abbâd öldü. Zünnûnîler'in hâkimiyetinden birkaç ay sonra Yahya el-Me'mûn öldü ve Kurtuba'nın yönetimi 467/1075 de tekrar Abbâdîlerin eline geçti (İbn Bessâm, 1939; II/I, 268-272; Adıgüzel, 2021; IV/156).

Mu'temid b. Abbâd'ın Özellikleri

Mu'temid b. Abbâd, babasından sonra şair, şairleri seven, himaye eden, onlarla şiir devletini öven şiirler okuyan, onların değerini bilen, onlara ikram ve izzette bulunan, zeki, cesur, cömert devlet adamıydı. Sarayında şair ve edipleri toplar, onlarla kaside söyler, edebî sohbetler yapardı. (Tûd, 1946; 113; Katrib, 2022; 344). Mu'temid b. Abbâd, zekâsı, edebi, şiirdeki ustalığı ile döneminin Abbasî halifesi Vâsık Billah'a benzemektedir (Merrâkuşî, 1949; 63).

Endülüs toplumu açık ve kadına karşı hoşgörüle davranan bir toplum olduğu için kadınlar da şiir ve edebiyatla uğraşmışlardır. Mu'temid b. Abbâd'ın eşi 'İtimâd er-Rumeykiye de şiir ve edebiyata önem vermiş, şair ve edipleri korumaya çalışmıştır (Makarrî, 1967; IV/212).

Mu'temid b. Abbâd duygusal ve şair bir kişiliğe sahiptir. Şiirlerinde duygusallığa ve vatan sevgisine yer vermiştir. Eşi 'İtimâd er-Rumeykiye'den dolayı etrafındaki kadın şairler ve cariyeleri önemsemiştir. İktidarı ve ülkesini kaybettikten sonra acı, gözyaşı ve hüznün içinde bir hayat sürmüş, şiirlerindeki esas konu ise hüznün, gözyaşı ve acı olmuştur. Mu'temid b. Abbâd, gençliği boyunca lüks içinde bir hayat yaşamış, ancak hayatının diğer yarısı vatanını ve mülkünü kaybederek keder ve acı dolu bir dünyaya dönüşmüştü. Onu bu iki dünya arasında bir yokluk döngüsüne düştüğü görülmektedir (el-Umeyrî, 2021; 589).

Mu'temid b. Abbâd ve kardeşi Zîrî hükümdarı Bâdis b. Habbûs'a karşı yardıma Maleka/Malaka'ya gitmiş ve ordusu bozguna uğramış, Mu'temid b. Abbâd ve kardeşi Câbir Runde/Ronda'ya sığınmıştı. Bu haberi alan Mu'temid b. Abbâd'ın babası Mu'taz'ın çok öfkelenmişti. Bunu öğrenen Mu'temid b. Abbâd, babasından özür dileyen bir kaside yazmıştı. Kasidesinde şöyle der;

“Gönlünü sakinleştir, düşünce seni gam ve korkuya sürüklemesin,

Gözlerine ağlamayı yasakla, sabret.

Çünkü sen belalar karşısında sabretmeyi bilirsin.

Eğer kader muhtaç olduğun şeye engel olursa,

Kaderin getirdiğinden kaçamazsın” (İbn Bessam, 1939;III/48; İbnü'l-Ebbâr, 1963; II/56; Meşe, 2019; 200).

Mu‘temid b. Abbâd, sürgüne gönderilirken saltanatının yanı sıra tüm servetini de kaybetmiştir. Bu durum onun sürgündeyken söylediği şiirlerinde görmek mümkündür. Birçok şairin Mu‘temid b. Abbâd’ın yanına gelerek ondan bahşiş istemesi üzerine şunları söyler;

“Tanca ve Mağrib’in tüm şairleri,

Çok garip şeyler yaptılar.

Esirden bahşiş istediler,

Hâlbuki o, bahşişe onlardan daha muhtaçtır.

Şaşar şaşar kalırım.

Eğer hayâ ve Lahm’im şerefi olmasaydı,

Açlıktan karnı sırtına yapışan ben,

Onlarla birlikte bahşiş dilenecektim” (Merrakuşî, 1949; 101-102).

Bir bayram günü kızlarını yırtık pırtık elbiselerin içinde aç ve susuz görünce duygularını şöyle dile getirir;

“Geçmişte bayramlarda mutluydum,

Ağmat’ta bayram seni esir etmiş ve üzmüş,

Kızlarını eski elbiseler içinde aç görürsün,

Bir şeyler kazanabilmek için iplik eğiriyorlar ama boşuna.

Çıplak ayaklarla çamurda yürüyorlar,

Hâlbuki o ayaklarla misk ve kâfura basmamışlardı” (Makarrî, 1967; II/1135).

Abbâdî hükümdarı Mu‘temid b. Abbâd, Mülûku’t-Tavâif döneminin en popüler hükümdarıydı. Sadece cömertliğiyle değil, aynı zamanda kahramanlığı, cesareti ve sahip olduğu şövalye ruhuyla meşhur olmuş, bu özellikleri onu bir sonraki neslin aydın sınıfı arasında yüksek bir mevkiye ulaştırmıştır. Halk onun yaşadığı maceraları ilgiyle dinler, şiirde ve edebiyatta, şehirde oturanlara göre daha üstün durumda olan bedeviler bile onu merci kabul eder ve kendisine hayranlıklarını gizleyemezlerdi (İbnü’l-Hatîb, 2003; 170; Toprak, 1990; 119).

Mu‘temid b. Abbâd’ın ölümünden 273 yıl sonra Ağmat’taki mezarını 761/1360 yılında ziyaret eden Lisanüddin İbnü’l-Hatîb, onun mezarı başında mersiyeler söyleyerek duygularını şöyle dile getirir;

“Ağmat’taki kabrini farklı duygularla ziyaret ettim,

Bunu kendime en önemli bir görev saydım.

Niçin seni ziyaret etmeyeyim ey melikler meliki

Sen karanlık gecelerin kandilisin.

Eğer zaman seni yaşadığım zamana kadar getirseydi,

Kendisine en güzel şiirler yazacağım kişi sen olurdun (Makarrî, 1967; II/1135; Toprak, 1990; 119).

Mu'temid b. Abbâd'ın dördü erkek biri kız olmak üzere beş çocuğu vardır. Bunlardan en büyük oğlu "Ubeydullah" lakaplı Reşîd b. Mu'temid (ö. 530/1135). Reşîd, ince bir ruha yapısına sahip, edip ve şairdir. Babasının döneminde İsbîliye'de kadılık görevi yaptı. Perşembe günleri davalara bakar, fakihlerin ilim meclisine katılırdı. 530/1136 da yetmiş yaşındayken Mağrib'deki Mehdî kalesinde vefat etti (İbnü'l Ebbâr, 1963; II, 68). İkinci oğlu "Yezîd" lakaplı Ebu Hâlid er-Râdî b. Mu'temid (ö. 484/1091) dir. İlim, edebiyat ve şiir alanında yetmişmiştir. Devlet yönetimi ve işleriyle ilgilenmezdi. Üçüncü oğlu Me'mûn Ebu Nasr lakaplı el-Feth'dir. Kurtuba'da babasına vekâlet etmiş, Murabıtlar'ın sonuna doğru öldürülmüştür (Merrâküşî, 1949; 118). Diğer oğlu "Şerefüddavle" lakaplı Yahya'dır. İnsanları iyi dinler, fazla konuşmaz, ilmi ve araştırmayı çok severdi. Beşinci çocuğu kızı Besîne'dir. Güzelliği annesi İ'timâ er-Rumeykiyye'ye benzerdi. O da şiir ve edebiyatı çok severdi (Hasan, 2008; 74-75).

Mu'temid b. Abbâd şair ve edip olduğu için sarayından ve etrafından şairler eksik olmazdı. Onlarla sohbet eder, şiirler söyler, yanından şair dostlarını ayırmazdı. Döneminde yetmişmiş önemli şairler şunlardır:

1- Ebu'l-Velîd Ahmed b. Abdullah Ahmed b. Zeydûn (ö. 463/1071); 394/1004 de Kurtuba'da dünyaya geldi. Anne ve baba tarafı Endülüs Emevî Devleti'nde yüksek görevlerde bulundu. İbn Zeydûn, önce babasından, çocuk yaşta babasının ölümü üzerine annesinin babasıyla İbn Zekvân ve Ebu Bekir Müslim b. Ahmed el-Kurtubî gibi ünlü hocalardan ders aldı. Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis ve fıkıh okudu. Tarih ve coğrafyaya olan ilgisinden dolayı onlarla ilgilendi. Mu'tazîd döneminde saraya kabul edilerek kendisine "zü'l-vizâreteyn" lakabı verildi. Mu'temid b. Abbâd döneminde de yerini korudu ve Kurtuba'nın İsbîliye'ye ilhakında önemli rol oynadı (Er, 1999; XX/464). Endülüs'te önde gelen iyi bir edip ve şairdir. Devlet adamlığının yanı sıra döneminin şiir geleneğine bağlı kalmıştır. Aşk şiirlerinin ustalarından olup, hapisten kaçıp İsbîliye'ye gittiğinde sevgilisi Vellâde için yazdığı elli beyitlik kasidesi önemlidir. Ebu'l- Velîd b. Cühûr'un hapishanesinden kaçarak İsbîliye'ye sığındı. Mu'temid b. Abbâd döneminde uzun yaşamadı ve hicri 463/1071 yılında öldü (Merrâküşî, 1949; 105; Edhem, tsz; 113).

2- Muhammed b. Ammâr b. el-Hüseyn b. Ammâr el-Mehdî el Endelüsî (ö.479/1086); Şilb/Silves şehridendir. İbn Ammâr çocukluğundan

itibaren şiirle yetişti. İbn Ammâr, emir Mu‘tazid oğlu Mu‘temid b. Abbâd’ı Şilb’deki yönetimi idare etmesi için gönderdiğinde Şilb’de karşılaştı. O, Mu‘temid b. Abbâd’ın en yakın arkadaşı ve dostu oldu. Her gittiği yere ve katıldığı meclise onu da götürdü. Ondan gece gündüz hatta bir saat bile ayrı kalmadı (Merrâküşî,1949;118). İbn Ammâr, Şilb şehrinde aralarında A‘lem eş-Şentemerî’nin de bulunduğu birçok edebiyatçıdan dersler aldı. Sonra Kurtuba’ya giderek buradaki ders halkalarına katıldı. Endülüs’teki Tavaif-i Mulûkû gezerek devlet adamlarına ve bazı büyüklere mersiyeler yazdı. Yukarıda da değinildiği üzere 450/1058 de sürgüne gönderilen İbn Ammâr, Mu‘temid b. Abbâd’ın babası Mu‘tazid’in ölümünden sonra 461/1069 İşbîliye’ye çağrıldı ve buraya vali olarak atandıktan birkaç ay sonra İşbîliye’nin idari işleri ona verildi (Er, 1999; XIX; 313). Ancak Mu‘temid b. Abbâd onu, Mürsiye’yi Belş kalesi komutanı İbn Raşîk’a yardım ederek işgal etmesi üzerine öldürdü (Merrâküşî,1949;118; Hasan, 2008; 78).

- 3- Ebu Bekir Muhammed b. İsa b. Muhammed el-Lahmî ed-Dânî; Abbâdoğullarındandır, Mu‘temid b. Abbâd’ı öven şiir ve kasideler yazmıştır. O, Abbâdîler Devleti ile ilgili “el-‘İtimâd fi ahbâri Benî Abbâd” adlı bir kitap yazmıştır (Edhem, tsz; 122).
- 4- Abdülcelîl b. Vehyûn; Endülüs’ün meşhur şairlerindedir. Şiirlerinin lezzetli, hoş, anlamı derindir. O, bir gün Mu‘temid b. Abbâd’ın huzurunda birçok şair varken onu öven bir şiir yazmış, bu şiir Mu‘temid b. Abbâd’ın çok hoşuna gitmişti (Merrâküşî,1949;102).
- 5- Ebu’l-Hasan Ali b. Abdülgani el-Fihri el-Husrî (ö. 488/1095); Kayrevan’da doğdu, soyu Hz. Peygamber’in dedelerinden Fihri b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne’ye dayanır. Husr köyünden olduğu için Husrî denmiştir. Kendisi kültürlü, şiir yeteneği güçlü, döneminin en ünlü edip, şair ve âlimlerindedir (Hafecî, 1968; II/459; Durmuş, 1998; XVIII, 414-415).

Mu‘temid b. Abbâd’ın (1069-1091) İşbîliye’deki Hizmetleri

Mu‘temid b. Abbâd babasının 461/1069 da ölümünden sonra babasının sürgüne gönderdiği eski dostu İbn Ammâr’ı İşbîliye’ye davet etti. İbn Ammâr İşbîliye’ye gelince, Mu‘temid b. Abbâd onu Şilb valiliğine atadı. İbn Ammâr Şilb’de birkaç ay görev yaptıktan sonra Mu‘temid b. Abbâd tekrar yanına davet ederek vezirliğe tayin etti. Mu‘temid b. Abbâd, gençliğindeki o eski alışkanlıkları olan içki ve eğlence meclislerini terk edip tüm zamanını devlet işlerine ve ülke sınırlarını genişletmek için harcamaya başladı. Bu bağlamda yukarıda da ifade edildiği gibi 462/1070 de Zünnûnîler’in egemenliği altında bulunan Kurtuba’yı

aldı. Yaklaşık beş yıl sonra Tuleytula/Toledo Emiri Me'mûn'un destek ve kışkırtmasıyla İbn Ukkâşe isimli bir macera sever Kurtuba'yı Abbâdiler'den geri aldı. Mu'temid b. Abbâd'ın Kurtuba'ya tam olarak hâkim olması 471/1078 yılında gerçekleşti.

Kurtuba'nın Abbâdî topraklarına ilhakından sonra Abbâdiler'in karşısında Endülüs'ün güneyinde bulunan Zîriler kaldı. Zîriler'in güçlü hükümdarı Bâdîs b. Habbûs, ölmeden önce ülkesinin yönetimini iki torunu arasında paylaştırmıştı. O dönemde Gırnata'da Abdullah b. Bulukkîn, Mâleka'da ise Temîm b. Bulukkîn hükümdar olmuştu. Mu'temid b. Abbâd, Bâdîs b. Habbûs'un ölümünden bir yıl sonra 466/1074 de Abdullah b. Bulukkîn'in yönetiminde bulunan Ceyyân'a saldırdı. Bunun üzerine Abdullah b. Bulukkîn, Zünnûniler'in aracılığıyla Mu'temid b. Abbâd'a karşı Kastilya krallığıyla ittifak kurdu ve rakiplerini mağlup ederek kaybettikleri kaleleri geri aldı. Mu'temid b. Abbâd, Gırnata'ya bir sefer düzenleyerek bu mağlubiyetin intikamını almak istiyordu. Mu'temid b. Abbâd bunu için veziri İbn Ammâr'ı ittifak kurma talebiyle Kastilya'ya gönderdi. Kastilya kralı VI. Alonso (1072-1109), Mu'temid b. Abbâd'ın elli bin dinar ödemesi karşılığında bu teklifi kabul etti. Böylece iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Daha önce Zîriler'in müttefiki olan Kastilya kralı, saf değiştirerek Zîriler'e karşı Abbâdiler'le ittifak kurmuş oldu (Merrâküşî, 1949; 180; Şeyban, XXI/ 398; Adıgüzel, 2021; VI/156).

Mu'temid b. Abbâd, Mürsiye'nin/Murcia alınması için veziri İbn Ammâr'a emir verdi. Bu emir üzerine İbn Ammâr Katalan Kontluğu ve Barcelona/Berşelûne Kontu II. Ramon Berenguer ile on bin dinar karşılığında ittifak kurdu ve İbn Tâhir'in egemenliği altında bulunan Mürsiye'yi muhasara etti. Bu muhasaranın ardından Mürsiye 471/1078-79 yılında Abbâdî topraklarına ilhak edildi. İbn Ammâr, Mürsiye'de bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başladı ve bağımsızlığını ilan etti. Bu durum Mu'temid b. Abbâd'ın öfkelenmesine neden oldu. İbn Ammâr'ın bağımsızlık hareketi sekiz yıl sürdü. Mürsiye'deki şartlar İbn Ammâr'ın aleyhine dönmeye başlayınca, bir süre sonra Mürsiye'den ayrılarak civardaki kalelerden birine gitti. Bu durumdan faydalanmak isteyen Abbâdî komutanlarından İbn Reşîk sarayın yönetimini ele geçirdi ve şehrin kapılarını kapattı. İbn Ammâr, Mürsiye'ye bir daha dönmedi. Sarakusta'ya gitti ve Hûdiler'in hükümdarı Ahmed el-Muktedir'e sığındı. İbn Ammâr yaptıklarına çok pişman oldu. Affedilmesi için Mu'temid b. Abbâd'a methiyeler yazdı, fakat affedilmedi (Merrâküşî, 1949; 180; Edhem, tsz, 158; Adıgüzel, 2021; VI/156).

İbn Ammâr, bir süre sonra Hûdiler'in Dâniye'ye saldırımları üzerine esir düştü ve hapse atıldı. Daha sonra Abbâdiler hükümdarı Mu'temid b. Abbâd'a teslim edildi ve 477/1084 de giriştiği entrikalardan dolayı Mu'temid tarafından

öldürüldü (Merrâkuşî, 1949; 186; İbnü'l-Hatîb, 2003; 160; Adıgüzel, 2021; VI/156).

Müslüman orduların Hristiyanlara karşı kazandığı Zellâka Savaşı'ndan (479/1086) sonra VI. Alfonso tekrar harekete geçerek Belensiye, Mürsiye, Lûrka/Lorca, Besta/Baza gibi şehirleri tehdit etmeye başladı. Bunun üzerine Mu'temid b. Abbâd Merakeş'e gitti ve Yusuf b. Taşfin'den yardım istedi. Yusuf b. Taşfin 481/1088 yılında tekrar Endülüs'e geçti (Merâkuşî, 1949; 190-191). Ancak Mülûkü't-Tavâif emirleri arasındaki anlaşmazlıkları ve birbirlerine karşı sağlamaya çalıştıkları üstünlük rekabetlerini görünce onlarla bir sonuca varılamayacağını düşünerek 482/1089 yılında geri döndü. Yusuf b. Taşfin geri dönerken Endülüs'ün kurtuluşunun bölünmüşlüğü giderilerek siyasî birliğin sağlanmasıyla mümkün olacağını anlamıştı. Bu nedenle üçüncü defa Endülüs'e geçmek için emirlerden yardım çağrısı beklemeden 483/1090 da Endülüs'e geçti (Merâkuşî, 1949; 200; Şeyban, 2002; 60).

Mu'temid b. Abbâd, Yusuf b. Taşfin'in önce VI. Alfonso'nun merkezi konumundaki Tuleytula ve Gırnata'nın da içinde bulunduğu Endülüs şehirlerini tek tek ele geçirdiğini görünce sıra kendi ülkesi İşbîliye'ye de geleceğini anladı ve derhal hazırlıklara başladı. Emirler, Murâbitlar'a karşı Endülüs'ün geleceği için değil sırf kendi çıkarları için VI. Alfonso ile ittifak yaptılar. Yusuf b. Taşfin ordusunu güçlendirdikten sonra dörde ayırdı ve dört koldan Endülüs'ü ele geçirmeye başladı (İbnü'l-İzâri, 2013; III/44; Şeyban, 2002; 61).

Yusuf b. Taşfin'in komutanlarından Sîr b. Ebi Bekir, Mu'temid b. Abbâd yönetimindeki İşbîliye'yi kuşattı. Bu kuşatma sürerken Sîr, Karmune'yi ele geçirdi ve Tuleytula'ya yaklaştı. Sîr, Tuleytula'dan ince Mu'temid b. Abbâd'ın işini bitirmek istiyordu. Bu nedenle bütün güçlerini doğudan çekerek İşbîliye'ye sevk etti. Batıda bulunan Sîr'in ordusundaki deniz filosu şehre lojistik destek gelmesini engelledi. Mu'temid b. Abbâd her taraftan kuşatıldığını görünce VI. Alfonso'dan çok acil yardım istedi. Mu'temid b. Abbâd'ın bu talebini intikam almak için iyi bir fırsat olduğunu düşünerek altmış bin kişilik bir orduyu Murâbit ordusunun üzerine gönderdi. Hısnü'l-Müdevver yakınlarında 484/1091 de meydana gelen savaşta mağlup oldu. Mu'temid b. Abbâd artık hiçbir yerden yardım alma imkânı bulamamıştı. Ona, İşbîliye'de halk isyanı etti. Savunma gayretlerinden bir sonuç alamayan Mu'temid b. Abbâd, şehirle birlikte 484/1091 yılında Murâbitlar'ın eline düşmüş oldu. Yusuf b. Taşfin, Mu'temid b. Abbâd'ın bütün mal varlığına el koyduktan sonra onu ailesiyle birlikte Tanca'ya, oradan Miknâs'a ve daha sonra da Merakeş yakınlarındaki Ağmat'a gönderdi (İbnü'l-Esîr, 1987; X/189, 248; Merâkuşî, 1949; 202 vd.; Makarrî, 1967; 1/339-340; Tûd, 1946; 199-200; Şeyban, 2002; 62; Şeyban, 2020; XXXI/389).

Mu'temid b. Abbâd Döneminde Şiir ve Edebiyat

İşbîliye emiri Mu'azıd b. Abbâd'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mu'temid b. Abbâd döneminde, özellikle şiir ve edebiyat alanında büyük faaliyetler gerçekleştirildi. Mu'temid b. Abbâd'ın sarayında daha önce Endülüs'ün hiçbir hükümdarının sarayında toplanmamış olan çok sayıda şair ve edebiyatçı toplanmıştır (Merrakuşî, 1949; 71). Mu'temid b. Abbâd'ın şair olması, onun şairleri koruma altına alması onlara saygı gösterilmesine neden olmuştur. Abbâdîler, şiir ve edebiyata önem vermeleri ve şairleri koruma altına almaları konusunda doğuda hüküm süren Hamdânîlerden aşağı kalmamıştır. Âlimler ve filozoflar için Kurtuba ne kadar önemliyse, şair, edip müzisyen ve diğer sanatkârlar için de İşbîliye aynı şeydir (Toprak, 1990; 110).

Murabıtların 484/1091'de Endülüs'ü topraklarına ilhak etmeleri ve İşbîliye'yi egemenlikleri altına almalarıyla birlikte Abbâdîler'in sonu gelir. Mu'temid b. Abbâd ve ailesi, tutuklanarak Mağrib'e götürülür ve Ağmat şehrinde zindana hapsedilir. Onların egemenliklerini kaybetmeleri ve esir düşmeleri üzenine birçok kişi üzüntüye kapılır. Mu'temid b. Abbâd ve ailesinin zindandaki hayatı ve ölümleri üzerine birçok mersiye yazılır. Bu mersiyelerden en meşhurunu İbn Lebbâne kaleme almıştır. O mersiyesinde şunları ifade eder;

“Gökyüzü sabah-akşam bulutlardan yağan yağmurla,
Abbâdoğullarının büyüklerine ağlıyor.
Temelleri yıkılan dağlara ağlıyor.
Yeryüzü onlarla birlikte sapsağlamdı.
Onları koruyan aslanların ve yılanların bulunduğu
Bir in olmasına rağmen oralara felaketler yağdı.”

Mu'temid b. Abbâd ve ailesinin sürgün edilmesinden sonra insanlar kapılarda umutla bekleyişlerini sürdürürler. Mersiyede, esir alınan Abbâdîler'in gemilerle Mağrib'e götürülmesi de ifade edilmektedir. Bu durumu İbn Lebbâne mersiyesinde şöyle dile getirir;

“Ey yolcu! Saygınlık ve yücelik evi boşaldı,
Haydi, yükünü hazırla, fazla eşyalarını topla.
Ey onların vadilerinde umutla bekleyenler,
Vadide oturan kalmadı ve ekinler kurudu.
Ve ey onların desteği ve savaş malzemesi
Olmaktan guru duyan süvari,
Silahı at ve Meşrefî kılıcını bırak,
Artık sen saldıran aslanın ağzında yemsin.”

Abbâdîler, henüz ölmemiş kişiler için de ağıt ve mersiyeler yazardı. Şairler şiirlerinde kendilerini bekleyen akıbeti bildiklerinden üzüntülerini, bunun yanı sıra ümitlerinin de kaybolmadığını dile getirirlerdi. Dönemin şairlerinde gerçekçi olup giden ve geri gelmesi mümkün olmayan ölümlere ağladıkları gibi mersiyeler söylemişlerdir. İbn Hamdîs, Mu‘temid b. Abbâd için söylediği mersiyesinde şunları ifade eder (Toprak, 1990; 113);

“Kendimi rahat bir hayattan men ediyorum,

Çünkü sen sağsın ve mersiyeyi hak ediyorsun” (İbn Hamdîs, 1960; 476).

Dönemin meşhur şairlerinden İbn Lebbân, Mu‘temid b. Abbâd için söylediği mersiyesinde ibretlik cümlelerle insanları düşünmeye ve sahip olduklarına güvenmemelerini tavsiye eder;

“Onun bu durumunda, zamanın melikleri için ibretler vardır,

Hiçbir saltanat sahibi, sahip olduğu şeye aldanmasın.”(Makarrî, 1967; II/1135)

Mu‘temid b. Abbâd için söylenen mersiyeler, alışılmış mersiyelerden ziyade destana benzerdi (Hâlis, 1958; 225). Mu‘temid b. Abbâd’a yakın şairlerden Ebu Bahr b. Abdussamed, bir bayram günü Mu‘temid b. Abbâd’ın Ağmat kentindeki mezarını ziyaret eder, yüzünü mezar toprağına sürer, uzun uzun ağlar ve uzun bir mersiye söyler. O, söylediği mersiyenin girişinde şunları ifade eder;

“Ey melikler meliki! Sana sesleniyorum, duyuyor musun?

Yoksa duymanı engelleyen bir şey mi var?

Sarayların senden boşaldığını,

Bayram günlerinde olduğu gibi senin olmadığını görünce,

Toprağına gelip sana boyun büktüm,

Kabrini şiir okuma yeri edindim.

Kalbimi kavuran hüznün ateşinin,

Gözyaşlarımı kurutacağını umdum.

Ancak gözyaşlarımın her akışı,

Ciğerlerimi daha çok yaktı.” (Toprak, 1990; 115).

Ebu Bahr b. Abdussamed yukarıda zikredilen mersiyenin dışında birçok mersiye söylemiştir. O, Mu‘temid b. Abbâd’ın eşsiz cömertliğini şöyle ifade eder;

“Kim gölgesini fakirlerin üstüne gerecek,

Arzuları hedeflerine ulaştıracak?

Kim binlerce parayı ziyaretçilere,
 Kim meliki övenlere ve kapısına gelenlere dağıtacak?
 Ey mezarda yatan ve ölümüyle ümidin de öldüğü,
 İnsanların güçsüz ve çaresiz kaldığı kişi” (İbnü'l-Hatib, 2003; 167).

Mu'temid b. Abbâd'ın cömertliğinin bu şekilde övülmesi, diğer hükümdarlar için söylenen mersiyelere benzer. Ancak gerçek bir cömertliği ve iyilikseverliği kast ettiği için diğer mersiyelerden farklıdır.

Mu'temid b. Abbâd, sadece zengin olduğu hükümdarlık günlerinde değil, fakirliğe düştüğü esaret günlerinde de cömertliğini elden bırakmamıştır. Onun bu derece cömertliği onu daha fazla sıkıntıya düşürmüş olmasına rağmen bu duruma hiç aldırış etmemiştir. Tahttan indirildiği ilk zamanlarda Mağrib'e sürgün edilirken yolda Kayravan asıllı şair el-Husri karşısına çıkar ve ondan bir şeyler vermesini ister. Mu'temid b. Abbâd, onu boş çevirmek istemez. Saltanatını kaybedişine üzümlü ağlayan bu şaire yanında bulunan paranın yarısını verir (İbn Bessâm, 1939; I/IV, 211; Toprak, 1990; 116). Mu'temid b. Abbâd, bazı rivayetlerde yanında bulunan paranın tamamını şaire vermiş, verdiği paranın az olmasından dolayı da özür dilemiştir (Merrakuşî, 1949; 101; Toprak, 1990; 117).

Mu'temid b. Abbâd'ın cömertliği sürgün ve hapsedildiği edildiği Ağmat'ta da devam etmiştir. Kendisini ziyarete gelen ünlü şair Lebbâne'ye bir miktar para ve iki takım elbise verir ve kabul etmesini aşağıdaki şiiriyle dile getirir;

“Esirin elinden sana sunulan az şey,
 Eğer kabul edersen çok memnun olur.
 Fakirin sunduğu az bile olsa,
 Utanıp eriyerek verdiğini kabul et” (Merrakuşî, 1949; 101).

Mu'temid b. Abbâd'ın Zellâka Savaşı'ndaki Rolü

Adını kurucularından din âlimi Abdullah b. Yâsin'in Senegal ırmağı üzerinde yaptırdığı “ribât”tan alan (Yiğit, 2020; XXXI/152) Murâbitlar, kuzey Afrika'da kurulmuş ve başkenti Merakeş olan bir Berberî devletidir. Murâbitlar Devleti, Mağrib'in yanında Cezayir'in bir kısmı ile Endülüs, Cezâiru's-Şarkıyye'de hüküm sürmüştür. Murâbitlar Devleti'nin kurucuları soy bakımından Himyer'e mensup Senhâce kabilesinin Lemtûne ve Güdâle boyundandır. Bu sebeple kendilerine “Lemtûniyyûn”, çölün kavurucu sıcaklığından korunmak için yüzlerine peçe taktıkları için de peçeliler anlamında “Mülessimûn” veya “Mülessime” adı da verilmiştir (İbn İzârî, 2013; III/12; Tûd; 1946; 154; Şeyban 2002; 53).

Yusuf b. Taşfîn (ö. 500/1106) döneminde Murâbitlar güçlü bir devlete dönüşmüş, buna karşın Endülüs'te hüküm süren Mülükü't-Tavâif, kendi

aralarında ve Hristiyan krallıklara karşı yaptıkları savaşlar ve bu krallıklara ödedikleri ağır vergiler nedeniyle güçlerini yitirmiş ve Hristiyan saldırılarına karşı koyamaz duruma gelmişlerdi (Özdemir, 2013; XLIV/30).

Kastilya kralı VI. Alfonso 473/1080 yılında Zünnûniler'in egemenliği altında bulunan Endülüs'ün en önemli şehirlerinden biri olan Tuleytula'yı kuşattı. Bu kuşatmadan beş yıl sonra VI. Alfonso'nun 1085 de şehri ele geçirmesi, Mu'temid b. Abbâd ve tüm Endülüs müslümanları için bir dönüm noktası oldu. Mu'temid b. Abbâd, durumun daha da kötüleşmesinden ve Endülüs'ün tamamen Hristiyan egemenliğine girmesinden korktu. Kastilya kralı VI. Alfonso, müslüman emirleri haraca bağlayarak vasal durumuna düşürmek ve toprak kazanmayı, müslümanları Endülüs'ten tamamen çıkarmayı düşünüyordu. 1085 yılında Tuleytula'yı işgalinden sonra Saragusta'yı/Saragossa kuşattı. Durumu dönemin Murâbit hükümdarı Yusuf b. Taşfîn'e bildirerek ondan yardım istedi (Tûd, 1946; 158; Şeyban, 2020; XXXI; 390).

Yusuf b. Taşfîn bu isteği olumlu karşıladı ve ordusunun Endülüs'e girişi ve dönüşü sırasında herhangi bir zorlukla karşılaşmaması için Abbâdiler hükümdarı Mu'temid b. Abbâd'ın egemenliğinde bulunan Cezîretülhadrâ'nın kendisi için tahsis edilmesini istedi. Bu duruma Mu'temid b. Abbâd'ın oğlu Reşîd karşı çıktı, ancak babası Mu'temid b. Abbâd Yusuf b. Taşfîn'in isteğini kabul etti (Tûd, 1946, 158).

Yusuf b. Taşfîn komutasındaki Murâbit ordusu 479/1086 tarihinde Cezîretülhadrâ'dan geçerek İşbîliye'ye geldi. Yusuf b. Taşfîn'in davetini kabul eden Gırnata'da bulunan Zîrî emiri Abdullah b. Bulukkîn ve Endülüs'deki Mülûkü't-Tavâif emirlerinin birçoğu askerleriyle birlikte Yusuf b. Taşfîn'in ordusuna katıldı. Müslüman ordusu üç gün sonra İşbîliye'den hareket ederek Eftâsîler'in başkenti Batalyevs'e /Badajoz geldi. Bu durumdan haberdar olan VI. Alfonso, Sarakusta muhasarasını kaldırıp Aragon/es-Sağrûla'lâ, Galicia/Cillikiye, Asturias, Leon ve Güney Fransa'nın da katkılarıyla oluşturduğu ordusuyla müslümanlarla karşılaşmak üzere harekete geçti (İbn Bessâm, 1939; IV/104; Merrâküşi, 1949; 185; Tûd; 1946; 161; Özdemir, Zellaka Savaşı 2013; XLIV/222; Şeyban, 2002; 55).

Batalyevs'in sekiz km. kuzeydoğusundaki Zellâka/Sagrajos da karargâh kuran Yusuf b. Taşfîn, savaştan önce Kastilya kralı VI. Alfonso'ya bir heyetle birlikte mektup göndermiş, mektupta; İslam'ı kabul etmesi ya da cizye ödemesi, bunlardan birini kabul etmezse savaşa hazır olmasını istemiştir. VI. Alfonso mektubu okuduktan sonra savaşmaya karar verdiğini açıklamıştır. Heyet Perşembe günü VI. Alfonso'nun huzuruna çıkmış ve Alfonso, Cuma gününün

Müslümanlar için, cumartesi gününün Yahudiler için, Pazar gününün ise Hristiyanlar için kutsal gün sayıldığından savaşın pazartesi günü yapılmasını teklif etmiş, Yusuf b. Taşfin de bu teklifi kabul etmiştir. Fakat Abbâdî emiri Mu'temid b. Abbâd, Kastilya kralının amacının Cuma günü saldırmak olduğunu, bu düşüncesini saklamak için böyle bir teklifte bulunduğundan şüphelenmiş, karşı tarafı gözetlemeye başlamış, Hristiyan ordusunun baskın yapmak için harekete geçtiğini tespit etmiş ve Müslüman ordusunun uyanık olmasını sağlamıştır. Saldırıya geçen Hristiyan ordusu püskürtüldü. Hristiyan ordusu geniş çaplı saldırıya geçince Mu'temid b. Abbâd'ın komutasındaki İşbîliye askerleri hariç diğerleri Batalyevs'e doğru kaçmaya başladı. Yusuf b. Taşfin askerlerini savaş alanına sevk etti. Cuma günü akşama kadar devam eden savaşta Kral VI. Alfonso beraberindeki az sayıdaki askerleriyle yaralı olarak savaş meydanından kaçmış ve savaş Müslümanların kesin zaferiyle 12 Receb 479-23 Ekim 1086 da sona etmiştir. Zellâka zaferi Yusuf b. Taşfin'in Mağrib'e gönderdiği fetihnamelerle halka duyurulmuş başta İşbîliye emiri Mu'temid b. Abbâd olmak üzere şairler zaferle ilgili kasideler söylemiştir. Müslümanlar Endülüs ve Mağrib'de şükür namazı kılmış, zaferi şenliklerle kutlamışlardır (Merrâküşi, 1949; 187-188; Makarrî, 1967; I/339; II/364; IV/364; İbnü'l-Hatîb, 2003; III/210; İbnü'l Esîr, 1987; X/153; İbn Hallikân, 1978; VII/118; Özdemir, Zellâka Savaşı 2013; XLIV/222; Şeyban, 2002; 56-58; Hasan, 2008; 81-82).

Mu'temid b. Abbâd'ın Ölümü

Murâbitlar'ın üçüncü defa Endülüs'e geçtikten sonra Endülüs'ü egemenliği altına almak üzere harekete geçmesi Abbâdîler'in de sonunu getirdi. Abbâdîler bu dönemde Endülüs'ün en güçlü emirliklerindendi. Murâbitlar tarafından İşbîliye ve egemen oldukları diğer şehirlerde pek çok Abbâdî mensubu kişiler öldürüldü. Murâbit ordusu İşbîliye'ye girdi, Abbâdî sarayı yağmalandı. Yusuf b. Taşfin tarafından Mu'temid b. Abbâd'ın, tüm mal varlığına el konmuş, daha sonra ailesiyle birlikte önce Tanca'ya sürüldü, burada bir süre kaldı. Burada şair Husrî le karşılaştı. Husrî onu öven bir şiir yazdı. Mu'temid b. Abbâd bu şiiri çok beğendi. Cömertliği ile meşhur olan Mu'temid b. Abbâd, Husrî'ye yanında bulunan otuz altı dirhemi hediye olarak verdi (Tûd, 1946; 205). Mu'temid b. Abbâd Tanca'dan Miknâs'a ve daha sonra da Merakeş yakınlarında bulunan Ağmat'a gönderildi. Abbâdî topraklarının Murâbitların egemenliği altına alınmasıyla Abbâdî hanedanı 484/1091 de sona erdi (Makarrî, 1967; VI/20; Şeyban, 2020; XXXI/390; Adıgüzel, 2021; VI/158).

Mu'temid b. Abbâd Ağmat kalesinde bulunan zindana atıldı. Kendisi hapisanede ailesi ise Ağmat'ta yokluk ve sefalet içinde kaldı (İbn Hâkân, 1989;

25; İbn Hallikân, 1978; II/33; Tûd, 1946; 206). Mu‘temid b. Abbâd, Yusuf b. Taşfîn’den cezasının hafifletilmesini istedi. Bu sayede tekrar ülkesine döneceğini umdu, ancak umduğunu bulamadı. Tekrar hüznün, acı ve ümitsizliğe kapıldı. Kendisi ve ailesi zorluk ve sefalet içinde yaşamaya devam etti. Mu‘temid b. Abbâd’ın eşi ‘İtimâd er-Rumeykiyye bu yokluk ve sefalete dayanabildi ancak Mu‘temid b. Abbâd dayanamadı ve zindanda 488/1094 de vefat etti. Yirmi üç yıl Abbâdî emirliğine hükümdarlık yapan Mu‘temid b. Abbâd 57 yaşında vefat ettiği Ağmat’ta toprağa verildi. Onun ölümünden sonra çocukları Mağrib’de yaşamaya devam etti. Bazı tarihçiler torunlarının Mağrib’de “es-Sultâniye” diye anıldığını ve burada boya işleriyle meşgul olduklarını rivayet ederler (İbn Hallikân, 1978; II/34; Makarrî, 1967; II/393; Tûd, 1946; 208; Edhem tsz.; 327).

Mu‘temid b. Abbâd’ın Ölümünden Sonra Abbâdiler

Mu‘temid b. Abbâd’ın ölümünden sonra aralarında Ebu Bahr İbn Abdüssamed olmak üzere pek çok şair onunla ilgili mersiyeler yazmış, mersiyelerinde onun yeteneklerini, hoşgörüsünü, âlicenaplığını, cömertliğini, şairliğini, asalet ve kahramanlığını dile getirmişlerdir. Mu‘temid b. Abbâd, Endülüs Müslümanlarının ön plana çıkan idareci ve âlimlerindendi. Kendisi babası Mu‘tazid kadar güçlü bir emir değildi. Ancak tarihçiler onu III. Abdurrahman, II. Hakem ve İbn Ebu Âmir el-Mansûr gibi ünlü yöneticilerle birlikte anmaktadırlar. Bunun nedeni ise onun hazin olduğu kadar sevenlerini üzüntüye boğan sonu olmuştur. Bazı kaynaklarda Mu‘temid b. Abbâd’ın oğlu Feth el-Me’mûn’un eşlerinden Zâide’nin İşbîliye’nin Murâbitlar tarafından muhasara edildiği zaman VI. Alfonso’ya sığındığı ve onunla evlendiği, ondan Sancho adında bir oğlu olduğu rivayet edilmektedir. Mu‘temid b. Abbâd döneminde en çok ilgi gören şairlerdendi. Onun yazdığı divanı zamanımıza kadar ulaşmasa da İbn Zeydûn’un divanında bir kısım şiirleri zamanımıza kadar gelmiştir (Şeyban, 2020; XXXI/390).

Sonuç

Abbâdiler, İşbîliye Kadısı Ebu’l-Kasım Muhammed b. Abbâd tarafından günümüzde İspanya’nın güneybatısında kurulmuş (1023-1091) Mülûkü’t-Tavâif’tendir. Abbâdiler’in kurucusu Ebu’l-Kasım Muhammed b. Abbâd soyu Hîre’de kurulan Lahmîler’e dayanır. Endülüs’ün fethinden sonra Hıms’dan göçerek İşbîliye’ye yerleşmişlerdir. Abbâdiler, 1023 yılında bağımsızlığını ilan etmiş, kurucu lider Muhammed b. Abbâd 1042 de vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebu Amr Abbâd b. Muhammed’in komşularıyla yaptığı mücadeleler 1051 yılına kadar devam etmiş ve bu mücadelelerden başarı ile çıkarak ülke sınırlarını genişletmiştir. Dönemin en güçlü Mülûkü’t-Tavâiflerinden olan Abbâdiler’in güçlü hükümdarlarından olan Muhammed,

daha sonra “Mu‘tazid” unvanını almış, siyasî bakımdan son derece başarılı olmuş ve 1069’da ölmüş, yerine oğlu Muhammed geçmiştir. “Mu‘temid” unvanını alan Muhammed, hükümdarlığının ikinci yılında Kurtuba’yı kendi topraklarına katmıştır. Bir süre sonra Kurtuba elden çıkmış, Mu‘temid b. Abbâd’ın üç yıl süren mücadelesi sonunda tekrar Abbâdî topraklarına dâhil edilmiştir. Tam künyesi, Muhammed b. Abbâd b. İsmail b. Kureyş b. Abbâd b. Ömer b. Eslam b. Amr b. Attâf b. Naîm el-Lahmî olan Mu‘temid b. Abbâd’ı babası iyi bir devlet adamı olarak yetiştirmesi için her türlü çabayı sarf etti. Ona savaş ve siyaset tekniklerini öğretti. Mu‘temid b. Abbâd’ daha çocuk yaşında iken babası onu huzurunda düzenlenen edebî sohbet meclislerine dâhil etti. Gençliğinde lüks içinde, ilim meclislerinde huzurlu bir hayat sürdü. Hayatının diğer yarısını ise vatanını ve makamını kaybederek hüznün ve keder dolu bir hayat yaşadı. İyi bir savaşçı olarak yetiştirilen Mu‘temid b. Abbâd’, henüz on üç yaşında iken 444/1052 yılında emrine verilen ordusuyla Şilb/Silves ve Şentemeriye’tülgarb’ı/Santa Maria de Agarve/Faro fethetti. Mu‘temid b. Abbâd’ın yaşadığı dönem acı ve hüznün bol olduğu dönemdir. Çünkü Endülüs Emevîler’i parçalanmış, yerine birbirine düşman küçük devletçikler kurulmuştur. Devletçiklerin emirlerinden her biri esas düşmanı unutmuş, birbirlerini yok etmeye çalışan düşmanlar olmuştu. Mu‘temid b. Abbâd, babasından sonra şair, şairleri seven, himaye eden, onlarla devletini öven şiirler okuyan, onların değerini bilen, onlara ikram ve izzette bulunan, zeki, cesur, cömert devlet adamıydı. Sarayında şair ve edipleri toplar, onlarla kaside söyler, edebî sohbetler yapardı. Mu‘temid b. Abbâd, zekâsı, edebi, şiirdeki ustalığı ile döneminin Abbasî halifesi Vâsık Billah’a benzemektedir. Endülüs toplumu açık ve kadına karşı hoşgörüsüyle davranan bir toplum olduğu için kadınlar da şiir ve edebiyatla uğraşmışlardır. Mu‘temid b. Abbâd’in eşi ‘İtimâd er-Rumeykiye de şiir ve edebiyata önem vermiş, şair ve edipleri korumaya çalışmıştır. Mu‘temid b. Abbâd, gençliği boyunca lüks içinde bir hayat yaşamış, ancak hayatının diğer yarısını vatanını ve mülkünü kaybederek keder ve acı dolu bir dünyaya dönmüştü. Onu bu iki dünya arasında bir yokluk döngüsüne düştüğü görülmektedir. Mu‘temid b. Abbâd, sadece zengin olduğu hükümdarlık günlerinde değil, fakirliğe düştüğü esaret günlerinde de cömertliğini elden bırakmamıştır. Onun bu derece cömertliği onu daha fazla sıkıntıya düşürmüş olmasına rağmen bu duruma hiç aldırmaz etmemiştir. Tahttan indirildiği ilk zamanlarda Mağrib’e sürgün edilirken yolda Kayravan asıllı şair el-Husri karşısına çıkar ve ondan bir şeyler vermesini ister. Mu‘temid b. Abbâd, onu boş çevirmek istemez. Murâbitlar tarafından İşbîliye ve egemen oldukları diğer şehirlerde pek çok Abbâdî mensubu kişiler öldürüldü. Murâbit ordusu İşbîliye’ye girdi, Abbâdî sarayı yağmalandı. Yusuf b. Taşfîn tarafından

Mu'temid b. Abbâd'ın tüm mal varlığına el konmuş, daha sonra ailesiyle birlikte önce Tanca'ya sürüldü, burada bir süre kaldı. Mu'temid b. Abbâd Tanca'dan Miknâs'a ve daha sonra da Merakeş yakınlarında bulunan Ağmat'a gönderildi. Abbâdî topraklarının Murâbıtların egemenliği altına alınmasıyla Abbâdî hanedanı 484/1091 de sona erdi. Yirmi üç yıl Abbâdî emirliğine hükümdarlık yapan Mu'temid b. Abbâd 57 yaşında vefat ettiği Ağmat'ta toprağa verildi. Onun ölümünden sonra çocukları Mağrib'de yaşamaya devam etti. Bazı tarihçiler torunlarının Mağrib'de "es-Sultâniye" diye anıldığını ve burada boya işleriyle meşgul olduklarını rivayet ederler.

Kaynakça

- Adıgüzel, C. E. (2021). *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs) IV*, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Benabûd, Muhammed (1983). *Târîhu 's-siyâsi ve 'l-ictimâi li-İşbûliye fî ahdi düveli 't-tavâif*, Tıtuvân: Matbaatu'ş-Şuyuh.
- Çağatay, N. (1971). *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Durmuş, İ. (1998). "Husri, Ali b. Abdülğani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 18, ss. 414-415).
- Edhem, Ali (tsz). *Mu'temid b. Abbâd*, Kahire: Mektebetü Mısır.
- Er, R. (1999). "İbn Ammâr el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 19, ss. 313-314).
- Er, R. (1999). "İbn Zeydûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 20, ss. 464-466).
- Günaltay, Ş. (2016). *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M. Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınlar.
- Hafecî, Şihabüddin Muhammed b. Ömer (1967). *Reyhane'tü 'l-ellebbâ ve zehratü 'l-hayâtü 'd-dünyâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-hulv, Halep: İsa el-Halebî matbaası.
- Hâlis, Salah (1958). *Mu'temid b. Abbâd*, Bağdat.
- Hasan, Sâcid M. (2008). *Mu'temid b. Abbâd Hayâtuhu ve Devruhu fî Ma'reketi Zellâka*, Tikrit: Tikrit Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 11/4, ss. 72-91.
- Hitti, Ph. K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul: İFAV Yayınları.
- İbn Bessâm, Ebi'l-Hasan Ali eş Şentirîni. (1939). *ez-Zahîre fî mahâsini ehli Cezîre*, Kahire: Matbaatü'l-cennet.
- İbn Ebbâr, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebi Bekr el-Kudâî (1963). *Kitâbü 'l-Hulle'ti 's-siyerâ*, thk. Hüseyin Münis, Kahire: Dâru'l-ma'ârif.
- İbnü'l-Esir, (1987). *el-Kâmil fî 't-târîh*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- İbn Hâkân, (1989). *Kalâidü 'l-'İkyân ve Mahâsini 'l-'Ayân*, Kahire: Mektebtü'l-Menâr.
- İbn Hallikân, Ebi'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Ebi Bekir (1978). *Vefâyâtü 'l-'Ayân ve Enbâi Ebnâi 'z-Zamân*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Hamdis, (1960). *Divan İbn Hamdis*, Beyrut: yay. İhsan Abbas.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. (2003). *A 'mâlü 'l-a'lâm fimen büyia kable 'l-ihtilâm min mülûki 'l-İslâm ve mâ yeteallak bizalike mine 'l-ke'lâm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. (1964). *Târîhu Mağribi 'l-'Arabî fî 'asri 'l-wasît*. thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdi ve Muhammed İbrahim el-Kettânî, Dâru'l-beyzâ: Dâru'l-kitâb.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin. (2003). *el-İhâta Ahbâru Gırnata*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- İbn İzârî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b el-Merrakûşî (2013). *Beyânü 'l-muğrib fî ahbâri mülûki 'l-Endelüs ve 'l-Mağrib*, Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî.
- Katrib, Y. I. M (2022). "Self Crying in Al-Mu'tamid Ibn Abbad" *Benghazi/Libya: International Journal of Research in Social Sciences & Humanities*, January- March 2022 Vol. 12, Issue 1; ss. 340-360.
- Makarrî, Ahmed b. Muhammed Tilimsânî, (1967). *Nefhu 't-Tiyb min gusni 'l-Endelüsü 'r-Ratîb*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- Merrakûşî, Abdülvâhid (1949). *el-Mu'cib fî telhisi ahbâri 'l-Mağrib*. Kahire: Matbaatü'l-istikâmet.
- Meşe, R. (2019). *Endülüs Arap Şiirinde Özür ve Merhamet*, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Şeyban, L. (2020). "Mu'tasım Alellah, İbn Abbâd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 31, ss. 388-390).
- Şeyban, L. (2002). *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Döneminde Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

- Toprak, M. F. (1990). *Endülüs Şiirinde Mersiye*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Tûd, Abdüsselâm Ahmed (1946). *Benû Abbâd bi-İşbîliye*, Tatuvân: Matbaatü Kerîmâdis.
- Umeyrî, Emel bint Muhsin (2021). *Mu'temid b. Abbâd fî dâireti'l-ğiyâb*, Bağdat: Mecelletü'l-Lügati'l-Arabiyyeti bi'l-Mansûr, Sayı: 40, ss. 765-793.
- Uzri, Ahmed b. Ömer b. Enes el-Delâi (tsz). *Nusûs ani'l-Endelüs*. Madrid: Menşûrat Ma'hedi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye.
- Özdemir, M. (2019). *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2013). “Yûsuf b. Taşfîn” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 44, ss. 30-32).
- Özdemir, M. (2013). “Zellâka Savaşı” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 44, ss. 222-223).
- Yiğit, İ. (2020). “Murâbitlar” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Cilt, 31, ss. 152-155).
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed (2001). *Siyeru 'Alami'n-nübelâ*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle.